Universitat Autònoma de Barcelona

Dipòsit digital de documents de la UAB

This is the **published version** of the bachelor thesis:

Marín Ventura, Patricia; Serra Massansalvador, Francesc, dir. Solidaritat en temps de Covid-19. Està la Unió Europea preparada per ser un estat federal?. 2021. (1404 Grau en Relacions Internacionals)

This version is available at https://ddd.uab.cat/record/272655

under the terms of the BY-NC-ND license

Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia

Treball de Fi de Grau

Títol: Solidaritat en temps de Covid-19: Està la Unió Europea preparada per ser un estat federal?

Autor/a: Patricia Marín Ventura

Tutor/a: Francesc Serra Massansalvador

Data: 20 de maig de 2022

Grau en: Relacions Internacionals

Resum

La pandèmia de la Covid-19 ha esperonat tant l'egoisme com la solidaritat dels estats membres de la Unió Europea. La solidaritat esdevé essencial per protegir els ciutadans en un àmbit com la sanitat on la Unió Europea no té competències per legislar. I si bé les crisis són motors de canvi, la seva influència pot ser més aviat limitada. L'objectiu del present treball és determinar l'impacte de la pandèmia en el camí de la Unió Europea cap al federalisme.

Sota el paradigma de l'institucionalisme neoliberal, s'establiran els fonaments de la solidaritat europea i la seva connexió amb el federalisme, s'investigaran els interessos dels estats membres en altres crisis (la crisi del deute sobirà europeu, la crisi dels refugiats i el *Brexit*), s'analitzarà el nou rol de l'Agència Europea de Medicaments i el Centre Europeu de Prevenció i Control de Malalties, i per últim, s'examinarà la solidaritat europea a escala individual. Finalment, aquest treball conclou destacant la importància de la solidaritat interpersonal pel federalisme europeu i per projectes com la Unió Europea de la Salut.

Paraules clau: Covid-19, Unió Europea, crisis, federalisme, solidaritat europea, solidaritat interpersonal, Unió Europea de la Salut

Resumen

La pandemia de la Covid-19 ha estimulado tanto el egoísmo como la solidaridad de los estados miembros de la Unión Europea. La solidaridad es esencial para proteger a los ciudadanos en un ámbito como la sanidad donde la Unión Europea no tiene competencias para legislar. Y si bien las crisis son motores de cambio, su influencia puede ser más bien limitada. El objetivo del presente trabajo es determinar el impacto de la pandemia en el camino de la UE hacia el federalismo.

Bajo el paradigma del institucionalismo neoliberal, se establecerán los cimientos de la solidaridad europea y su conexión con el federalismo, se investigarán los intereses de los estados miembros en otras crisis (la crisis de la deuda soberana europea, la crisis de los refugiados y el *Brexit*), se analizará el nuevo rol de la Agencia Europea de Medicamentos y el Centro Europeo de Prevención y Control de Enfermedades, y, por último, se examinará la solidaridad europea a nivel individual. Por último, este trabajo concluye destacando la importancia de la solidaridad interpersonal para el federalismo europeo y para proyectos como la Unión Europea de la Salud.

Palabras clave: Covid-19, Unión Europea, crisis, federalismo, solidaridad europea, solidaridad interpersonal, Unión Europea de la Salud

Summary

The Covid-19 pandemic has spurred both the selfishness and solidarity of the member states of the European Union. Solidarity becomes essential to protect citizens in an

area such as health where the European Union has no powers to legislate. And while crises are drivers of change, their influence may be rather limited. The aim of this paper is to determine the impact of the pandemic on the path of the European Union towards federalism.

Under the paradigm of neoliberal institutionalism, the foundations of European solidarity and its connection with federalism will be established, the interests of member states in other crises will be investigated (the European sovereign debt crisis, the refugee crisis, and the *Brexit*), the new role of the European Medicines Agency and the European Centre for Disease Prevention and Control will be analysed, and finally, European solidarity will be examined on an individual scale. Finally, this work concludes by emphasizing the importance of interpersonal solidarity for European federalism and for projects such as the European Health Union.

Key words: Covid-19, European Union, crisis, federalism, European solidarity, interpersonal solidarity, European Health Union

Índex

1. INTRODUCCIÓ 5
1.1. Pregunta d'investigació i objectius 6
1.2. Estructura del treball 6
2. MARC TEÒRIC 6
3. ANÀLISI 7
3.1. Solidaritat europea 7
3.2. Solidaritat dels estats membres en períodes de crisi 9
3.3. La Unió Europea de la Salut, l'Agència Europea de Medicaments i el Centre Europeu de Prevenció i Control de Malalties 13
3.4. Opinió pública sobre l'actuació de la UE durant la pandèmia 14
3. CONCLUSIONS 16
4. BIBLIOGRAFIA 17

1. INTRODUCCIÓ

El 24 de gener de 2020 es va confirmar el primer cas europeu de malaltia respiratòria causada per SARS-CoV-2 (d'aquí en endavant Covid-19), a la ciutat francesa de Bordeus (World Health Organization Regional Office for Europe, 2020). Al mes de març, la pandèmia ja s'havia estès per tot el continent d'una manera alarmant provocant que el director de l'Agència Mundial de la Salut declarés a Europa com a "centre de l'epidèmia" (Nebehay, 2020). En enfrontant-se a una crisi sanitària sense precedents en la història moderna, els governs es van veure en l'obligació de prendre mesures dràstiques amb celeritat.

Tot i que aviat va quedar clar que l'abast i la gravetat de la pandèmia eren tals que els materials mèdics disponibles com ara mascaretes o equips especials de ventilació pulmonar eren insuficients, el primer reflex dels països de la Unió Europea va ser intentar contenir el virus pels seus propis mitjans. Contrari a una acció coordinada, cada país europeu va dur a terme la seva política de contenció. Sense anar més lluny, certs països com França, Alemanya o la República Txeca van emetre prohibicions en l'exportació d'equips de protecció i d'altres com Àustria o Eslovènia, van tancar fronteres amb Itàlia. Això contrastava amb la crida de socors d'aquest país, que demanava subministrament mèdic als seus aliats en veure's desbordat per la magnitud del virus.

Aquestes mesures, contràries al principi de lliure circulació de la UE, van suscitar crítiques per la seva poca eficiència i per la seva manca de solidaritat. En efecte, aquestes mesures es van demostrar contraproduents en afectar les cadenes europees de producció i subministrament d'equips mèdics, que juntament amb molts altres béns, requereixen *inputs* fabricats en altres països de la Unió (Bown, 2020). Actualment, i si bé gràcies a la intervenció de la Comissió Europea aquests països han revocat els decrets de prohibició (European Parliament, 2020), periodistes i laboratoris d'idees consideren que poden establir un perillós precedent (Amiel, 2021). De fet, encara que fos per motius sanitaris, les decisions unilaterals van provocar la suspensió 'de facto' de l'espai Schengen, un pilar crucial en la recent identitat europea que tot just comença a formar-se (Barbier-Gauchard et al, 2021).

Per contra, institucions europees com ara el Consell de la Unió Europea o laboratoris d'idees com ara el Consell Europeu de Relacions Exteriors (European Council on Foreign Relations, 2020) s'han fet ressò de la solidaritat paneuropea durant la crisi sanitària. En són uns bons exemples les unitats de cures intensives que Alemanya va habilitar per ciutadans francesos, italians i holandesos en condicions crítiques o els ventiladors que Holanda i Hongria van enviar a Txèquia. Per acabar, més enllà de la cooperació interestatal, també és important destacar el paper fonamental de les institucions de la Unió Europea, per exemple, en la coordinació que va fer possible la repatriació de més de 600.000 europeus (Council of the European Union, 2021).

1.1. Pregunta d'investigació i objectius

A partir d'aquests esdeveniments, és inevitable que sorgeixi la següent pregunta d'investigació: ha ajudat la crisi sanitària a què la Unió Europea estigui més a prop de ser un estat federal? I si és així, com?

Actualment, la Unió Europea no és un estat federal ni tampoc és una organització intergovernamental. Queda clar que és una barreja de les dues que va ser millor descrita pel president de la Comissió Europea Jacques Delors com un "objecte polític no identificat" (CVCE, 2012). Per tant, l'objectiu del present treball no és concloure què és la Unió Europea, sinó més aviat quin potencial té per arribar a ser, en aquest cas, un estat federal en el futur.

El context de l'anàlisi serà la pandèmia de la Covid-19 que aporta interès acadèmic en ser un fet recent les conseqüències del qual encara no han estat àmpliament estudiades i menys encara lligades a la solidaritat europea. A més a més, també és rellevant a causa que la pandèmia és una amenaça transnacional d'un àmbit on la Unió Europea té competències de suport, i on, per tant, no pot legislar.

En últim lloc, aquest document planteja la hipòtesi que la Unió Europea encara no està preparada per ser una federació. L'impediment radica en el fet que la solidaritat nacional encara està per sobre de la solidaritat europea. Per superar aquest obstacle, la Unió hauria d'invertir més recursos a augmentar la cooperació entre els seus membres, sobretot a escala interpersonal.

1.2. Estructura del treball

Prenent com a fonament la pregunta d'investigació, el treball s'estructurarà de la següent manera. Primer de tot, s'abordarà el concepte de la solidaritat europea, la seva definició i els seus fonaments; a més, s'establiran connexions amb el federalisme europeu. Segon, es descriuran les diferències i similituds entre la solidaritat expressada pels estats membres en la pandèmia de la Covid-19 i l'expressada en altres crisis. Tercer, s'analitzarà el rol i possible reforçament de centres i agències europees, com per exemple, l'Agència Europea de Medicaments i el Centre Europeu de Prevenció i Control de Malalties. Quart, s'examinarà el suport de la ciutadania respecte a l'actuació de la Unió en la seva lluita contra la Covid-19. I per últim, s'oferirà una conclusió vinculada als elements abans esmentats.

2. MARC TEÒRIC

Utilitzant el títol com a punt de partida, és important definir què és el federalisme en el context de la UE. Segons Ben Rosamond, el federalisme europeu és un projecte teòric amb l'objectiu de crear el que Winston Churchill va denominar en 1946 al seu discurs de Zuric com els 'Estats Units d'Europa'. En les seves primeres etapes, els federalistes europeus consideraven que la creació de diverses capes d'autoritat (europea, nacional i local) faria més eficient la realització de tasques, a més de constituir una xarxa d'interrelació estatal decisiva per prevenir la guerra. Darrerament, però, els federalistes

s'han interessat en els processos de creació de polítiques federals, així com en comparar la UE amb altres formes de federalisme existents (Rosamond, 2000).

Si bé ponderar l'efectivitat o rol d'una entitat política com la Unió Europea no és tasca fàcil, la teoria neoliberal, concretament el seu vessant institucional, pot ser d'utilitat. L'institucionalisme neoliberal és una escola de Relacions Internacionals que pretén posar l'accent en la institucionalització de la política mundial, sense oblidar la centralitat dels estats (Rosamond, 2000). En poques paraules, els estats són els principals actors de les Relacions Internacionals, però a diferència de la teoria realista, no són els únics. Les institucions, tot i no ser completament autònomes dels estats, configuren com les autoritats defineixen els problemes.

En un món cada vegada més interconnectat, les institucions, organitzacions i fòrums, així com altres espais de cooperació, no només ajuden a millorar la comunicació entre els estats, sinó que també en redueixen els costos. És a dir, aquests organismes polítics poden incrementar les oportunitats de crear polítiques transnacionals. D'entre aquestes, Robert O. Keohane i Joseph S. Nye destaquen la coordinació de polítiques nacionals.

La forma més bàsica de cooperació és la comunicació informal entre oficials de diferents administracions. Un cop aquestes relacions són regularitzades i els mateixos oficials es reuneixen constantment, poden haver-hi canvis de conducta. Concretament, els funcionaris desenvolupen un sentiment de companyonia que pot resultar en una actitud més flexible a l'hora de negociar (Keohane & Nye, 1974). En el cas específic de la UE, el grau tan alt de coordinació ha estat possible en part gràcies als mecanismes de decisió que afavoreixen el consens i la deliberació per sobre de les votacions. No obstant això, tal com alerta Bickerton, aquesta tendència acaba resultant en una paradoxa, ja que com es veurà més endavant amb el cas de la crisi sanitària, encara que els estats semblin desitjar una integració més profunda, continuen sent reticents a delegar els seus poders a organismes supranacionals (Bickerton et al, 2014).

Finalment, arribats a aquest punt, convé recordar la lògica de Simon Bulmer, un dels primers acadèmics a intentar enfocar l'elaboració de polítiques europees des d'una lògica nacional. Tot i creure que la interacció entre governs era cabdal per entendre la dinàmica d'integració, Bulmer també donava importància a la formació de preferències nacionals. Segons la seva visió, les polítiques nacionals dels estats membres són la clau per entendre les negociacions europees. Anant de baix a dalt, el seu raonament establia que, en última instància, la unitat bàsica del sistema comunitari era la política nacional, ja que els jocs d'interessos dintre d'aquesta establien la "política europea" del govern (Rosamond, 2000: pp.135).

3. ANÀLISI

3.1. Solidaritat europea

En els últims anys, l'erosió de l'estat del benestar ha fet que el concepte de solidaritat sigui cada cop més rellevant. No obstant això, aquest és molt antic i complex i ha anat evolucionant al llarg del temps. Atès l'abast (europeu) del treball, deixarem de banda la idea de solidaritat entesa com a caritat donada a persones que poden estar fora de la teva comunitat. Tampoc mirarem el concepte de solidaritat sota un prisma d'universalitat. Al contrari, ens centrarem en la solidaritat quan aquesta comporta accions, oficials o informals, com també voluntàries o vinculants, que justificarien la pertinença a un grup; en aquest cas, la Unió Europea (Lahusen & Grasso, 2018).

En la UE, la solidaritat apareix com a valor (preàmbul dels tractats de la UE i l'article 2 del Tractat de la Unió Europea), com a principi (article 80 del TUE) i com a clàusula d'ajuda mútua i d'obligació d'assistència en situacions excepcionals (article 222 del TUE). Excepte en aquest darrer cas, la UE subratlla la importància de la solidaritat però la seva definició i aplicació exacta son més aviat ambigües. Tanmateix, podem distingir dues menes de solidaritat quan parlem de la Unió Europea: la solidaritat transaccional i la solidaritat interpersonal.

La solidaritat transaccional es basa en la reciprocitat (jo t'ajudo amb l'esperança que en el futur tu facis el mateix) i en l'interès propi (m'uneixo a un mecanisme de solidaritat europeu perquè està en el meu interès com a país). En comparació amb la solidaritat interpersonal (solidaritat entre ciutadans de diferents estats membres), la solidaritat transaccional és menys estable i sostenible, ja que depèn molt del context polític i de la voluntat dels països de la UE per signar "acords solidaris" entre ells.

Respecte a aquest últim punt, hem de tenir en compte una altra variable: la diferència en qualitat entre la solidaritat europea i la solidaritat nacional. Si les comparem, podem comprovar que les relacions solidàries entre ciutadans i països europeus estan menys desenvolupades i tenen una qualitat menor que aquelles a escala nacional. Per aquest motiu, hem de considerar que la solidaritat europea està en un segon pla, i que el marc principal continua sent l'estat-nació (Pornschlegel, 2021). A la fi, això afectarà els instints dels països europeus durant les crisis, com veurem en el segon apartat.

Pel que fa als valors que acompanyen la solidaritat en l'àmbit europeu, trobem una vinculació important amb els conceptes de democràcia, efectivitat i legitimitat. La Unió Europea té dos òrgans dels quals sorgeix la seva legitimitat: el Parlament Europeu que representa els ciutadans, i el Consell de la Unió Europea, que representa els estats membres. Per tant, sembla lògic pensar que aquesta dualitat també s'hauria de reflectir en els mecanismes de solidaritat, però aquest no és el cas. Descobrim que, tot i haver-hi relacions solidàries entre els ciutadans de la UE, aquestes no estan institucionalitzades.

Tal com hem vist en el marc teòric, les institucions són necessàries per regularitzar les relacions i que sorgeixin vincles. Amb l'absència d'aquests espais de discussió comuns, la societat civil no està del tot integrada en el procés de decisió, fet que dificulta la troballa de solucions comunes. Això influeix negativament en la legitimitat i l'eficiència de les polítiques europees, i al final, devalua la democràcia representativa de la UE. En última instància, si les polítiques europees no són considerades legitimes,

el procés d'integració europeu esdevé impossible, com també el seu darrer objectiu: el federalisme (Pornschlegel, 2021).

En efecte, la solidaritat també està vinculada al federalisme, però a diferència de la bona fe prevalent en el dret internacional públic, la solidaritat federal va més enllà del respecte (Arban, 2017).

Com ens recorda Hugo Cyr, les federacions, tot i tenir diferents nivells de govern o diferents comunitats polítiques, tenen llaços constitucionals que lliguen tot l'espectre polític. En poques paraules, per damunt de tota la diversitat que pot haver-hi en una federació, hi ha un cos polític comú que fa que tots els ciutadans comparteixin el mateix sentiment de pertinença. A partir d'aquest sentiment, els integrants de la federació es comprometen a ajudar-se els uns als altres pel bé comú del grup. La solidaritat pot concretar-se en intercanvis d'informació o fins i tot, en la distribució de danys (Cyr, 2014).

En la Unió Europea trobem vocabulari respecte a la solidaritat que també està present en altres federacions com per exemple, "ajuda mútua", "assistència" o "col·laboració". Tanmateix, com descobrirem al llarg d'aquest document, a diferència de les federacions existents, els estats membres de la UE encara pensen en ells mateixos com unitats separades (si bé lligades a una entitat supranacional), fet que dificulta l'evolució de la solidaritat europea cap a una d'un caire més federal.

3.2. Solidaritat dels estats membres en períodes de crisi

La solidaritat no és un concepte que existeixi només sobre el paper, sinó que forma part de la nostra realitat. En l'espectre europeu, la solidaritat (o la seva absència) ha influït en moltes polítiques, especialment en moments de crisi o de tensió. Establint una connexió amb l'objectiu del treball, aquest apartat analitzarà fins a quin punt els estats membres de la UE estan disposats a compartir el patiment i les càrregues dels seus aliats. Per comprovar-ho hi haurà tres estudis de cas: la crisi del deute sobirà europeu, la crisi migratòria i el *Brexit*. I per acabar, establirem connexions entre la solidaritat d'aquests casos i l'exercida en la crisi sanitària.

- Crisi del deute sobirà (2009)[1]

La crisi financera mundial del 2007-2008 va constituir una important commoció per les majors economies mundials. En el cas de la zona euro, certes deficiències estructurals i institucionals que eren presents des de la creació de la moneda única van ser exacerbades amb la crisi econòmica. En conseqüència, diversos països de la zona euro com ara Espanya o Grècia van patir grans desequilibris en la seva balança de pagaments.

[1] També coneguda com la crisi del deute sobirà europeu. Un deute plurianual crisi que va tenir lloc a la Unió Europea a partir del 2009 (European Investment Bank, 2022).

Per restaurar la confiança en l'euro i en els sistemes bancaris europeus, les institucions de l'anomenada *Troika* (la Comissió Europea, el Banc Central Europeu i el Fons Monetari Internacional) van haver de prendre mesures. Tanmateix, l'ajuda econòmica va ser condicionada, i és que en compensació, els països deutors havien d'instaurar polítiques d'austeritat basades en la reducció de la despesa pública i els salaris, el que permetria millorar la balança de pagaments.

Tal com assenyalen diversos investigadors, l'euro té una arquitectura incompleta o incoherent per dues causes: la manca de confiança i la manca d'instruments fiscals per respondre degudament a les crisis. Com veurem a continuació, aquests dos factors estan lligats a la solidaritat i al federalisme europeu.

En primer lloc, cal establir que l'euro ha augmentat les diferències entre els estats membres. La teoria estableix que perquè alguns països tinguin excedents comercials, altres han de tenir dèficits. De manera simplificada, els països del nord i del centre d'Europa s'han beneficiat de la creació de la moneda única a costa dels seus veïns. Del grup anterior destaquem el cas d'Alemanya, el membre més influent de la unió monetària gràcies a la seva gran població i la força de la seva economia (Mahnkopf, 2012; Oyarzun, 2015).

Durant les negociacions per establir el paquet d'ajudes, els analistes van poder percebre l'existència d'una gran asimetria de poder entre els estats membres, fins i tot dintre del grup dels estats creditors es van observar diferències. El grup liderat per Alemanya i compost per estats petits com Finlàndia o Eslovàquia apostaven per una posició més dura que França, per exemple (Theodoropoulou, 2017).

Sent part del país creditor més important de la zona euro, les elits alemanyes creien que la responsabilitat de la crisi del deute sobirà requeia purament en els països deutors per haver viscut "per damunt de les seves possibilitats". Aviat es va fer palès que Alemanya i els països del nord no volien fer-se responsables dels deutes d'uns països que ells no consideraven dignes de confiança (Hewitt, 2012). Per consegüent, el seu objectiu així com el de la *Troika* era que els estats en crisi paguessin per la seva mala conducta. En essència, el càstig esdevenia necessari per evitar el risc moral (De Grauwe, 2015). Al final, però, aquesta manca de confiança (i de solidaritat) només va endarrerir i empitjorar la sortida de la crisi.

En aquest sentit, és rellevant remarcar una altra característica: les unions monetàries no es poden basar únicament en els principis de competició (o el famós "*beggar thy neighbour*") sinó que també s'han de mantenir sobre principis de cooperació (Ponsot, 2014). Així doncs, és possible que la desafecció i el ressentiment envers la Unió Europea hagués estat menor si els països del nord i del centre d'Europa també haguessin estat sotmesos a reformes estructurals. Malauradament, el dèficit democràtic de les institucions de la Unió Europea i l'actitud de certs estats, van fer augmentar l'oposició de l'opinió pública cap a una integració política federal més forta (Ponsot, 2014).

- Crisi migratòria (2010s - actualitat)

Al llarg de la dècada del 2010, i especialment durant l'any 2015, Europa va patir una crisi humanitària en el mar Mediterrani. Milers de persones intentaven entrar il·legalment a la Unió Europea, fugint dels conflictes armats, persecucions o pobresa que patien en el seu país d'origen. El reglament de Dublín que controla la recepció de peticions d'asil va haver de ser reformat (Dublín III) a causa d'aquestes noves circumstàncies. El sistema busca evitar que els refugiats puguin demanar asil en més d'un país de la Unió (i, per tant, elevar les seves probabilitats de ser acollits) així com que aquests es moguin lliurement per l'espai Schengen sense que cap estat membre n'accepti la petició. En conseqüència, les sol·licituds són avaluades o bé per l'estat on s'hagi presentat la sol·licitud, o bé pel primer estat membre que hagi pres les empremtes dactilars del peticionari.

El problema d'aquesta configuració és que administrativament, tota la càrrega és deixada als països fronterers. És a dir, els països del sud d'Europa com Itàlia i els països de l'est com Hongria. Les rutes més populars per accedir a la Unió Europa són les rutes marítimes per la mediterrània, i en el punt més àlgid de la crisi, també les rutes pels Balcans. Tradicionalment, però, els països de l'est no han experimentat importants afluències de sol·licitants d'asil; més aviat són països de pas, i, per tant, les seves capacitats institucionals no estaven preparades. Quan en l'any 2015 la crisi migratòria es va agreujar, el sistema d'asil d'aquests països va quedar completament col·lapsat. En el cas d'Hongria, fins i tot es va suspendre momentàniament el Reglament de Dublín, encara que fos per uns dies (Stepper, 2016).

En l'esfera política, els països del grup de Visegrad (Hongria, Eslovàquia, Polònia i la República Txeca) es van negar a acceptar la quota d'immigrants que els hi pertocava acollir. Encara que tinguessin una de les taxes més baixes d'estrangers vivint en el seu territori, els governants d'aquests estats van polititzar la qüestió migratòria, dient a les seves circumscripcions nacionals que els refugiats amenaçaven el seu mode de vida o que eren una amenaça per l'economia del país. A més a més, també es van fer connexions entre la religió musulmana d'alguns refugiats i el terrorisme (Grimmel & Giang, 2017).

Pel que fa a les polítiques dels països del sud, certs acadèmics afirmen que sovint aquests deixen passar refugiats per les seves fronteres perquè saben que aspiren a arribar a països amb més benestar econòmic com ara Alemanya o Suècia (Bauböck, 2018). Per tant, a part del grup de Visegrad, també hem de considerar la manca de confiança entre els altres països europeus: països com Grècia o Itàlia no creuen que els refugiats arribin a ser reubicats i els principals països d'asil d'Europa no confien que els països mediterranis registrin tots els refugiats (Fine, 2019).

Aquesta manca de confiança i de comunicació fa impossible que els estats comparteixin un mínim de normes, cosa que és una condició indispensable per a la cooperació en qualsevol política pública (Bauböck, 2018). En conseqüència, no és sorprenent que l'acció de la Unió Europea, sobretot en els moments més crítics, es veiés relegada a una política de cooperació amb tercers països: "estats tap" com Turquia o el Marroc evitaven que els refugiats arribessin a Europa (Fine, 2019).

- *Brexit* (2016-2020)

El 23 de juny de 2016 es va celebrar un referèndum al Regne Unit sobre la continuïtat del país en la Unió Europea. El 52% dels participants van votar a favor de sortir de la UE, i en conseqüència, a partir d'aquell dia, tant el govern britànic com les institucions de la UE van negociar els termes de retirada. Finalment, el 31 de gener de 2020 el *Brexit* va esdevenir una realitat: el Regne Unit estava formalment fora de la Unió Europea.

El *Brexit* tenia el potencial d'activar una reacció en cadena, provocant que altres estats volguessin sortir de la Unió, a més que constituïa un perill per la integritat del mercat únic i la pau a l'illa d'Irlanda. Així i tot, durant les negociacions, els 27 membres restants i les institucions de la Unió Europea van actuar amb una coordinació mai vista, bloquejant l'estratègia del govern britànic de "dividir i vèncer" per aconseguir tractes més favorables. La unitat presentada per la UE encara esdevé més sorprenent si tenim en compte dos elements: l'actitud dels estats membres en altres crisis (com la crisi del deute sobirà o la crisi dels refugiats) on havia estat molt difícil arribar al consens, i l'heterogeneïtat entre aquests pel que fa a la seva relació amb el Regne Unit, i la seva vulnerabilitat al *Brexit* (Ford, 2019). Per aquest motiu, el cas del *Brexit* va despertar la curiositat de diversos analistes i diplomàtics que es preguntaven quina era la raó d'aquesta sobtada unitat i que es podia fer per a preservar-la.

En efecte, els estats membres semblaven haver deixat de banda les seves diferències, però per què? En primer lloc, cal considerar el context. Mai abans un país havia volgut renunciar al seu estatus com a membre de la Unió i, per tant, tots els implicats estaven dubtosos sobre quin havia de ser el procediment i el contingut de les negociacions. Això va donar espai a la Comissió per decidir elements clau com per exemple, qui seria el negociador en cap (Schuette, 2021). Tal com veurem a continuació, el treball de la Comissió va ser fonamental per esbossar la posició comuna de negociació.

En segon lloc, cal considerar la naturalesa de les negociacions. A diferència de les negociacions ordinàries on cada estat i institució defensa els seus interessos, en les negociacions del *Brexit* es va fer evident que tots els membres compartien el mateix objectiu principal: garantir la supervivència de la Unió Europea (Jensen & Kelstrup, 2019). Malgrat els possibles beneficis d'un tracte bilateral, estats com Alemanya van decidir que el mercat únic i els valors de la Unió Europea eren més importants que els seus beneficis personals a curt termini. En aquest sentit, els estats membres van demostrar una actitud realment federal deixant de banda els seus interessos partidistes pel bé comú del grup.

Tanmateix, això no és suficient per explicar l'èxit de l'estratègia de la UE durant el *Brexit*. Part del crèdit també se l'ha d'emportar la Comissió, o més aviat el *Task Force 50* (TF50), el grup de treball encarregat de negociar amb el govern britànic. Al llarg de les reunions, el TF50 es va encarregar que els estats membres estiguessin involucrats en el procés. Prova d'això són els seminaris tècnics que es van dur a terme sobre els drets dels ciutadans de la UE en el Regne Unit així com les converses privades amb els estats membres clau per traçar una línia comuna de negociació. Amb aquesta transparència sense precedents, dos objectius van ser aconseguits: el suport d'estats reticents sobre el lideratge de la Comissió com ara Polònia, i un sentiment de propietat

comuna pel que fa al resultat de les negociacions. A més, a part de la coordinació amb els estats membres, el TF50 també es va assegurar de cooperar amb les altres institucions de la Unió Europea com el Parlament Europeu o el grup de treball del Consell (Schuette, 2021).

Malauradament, el grau d'unitat present durant el *Brexit*, tal com va avisar el president de la Comissió Europea Jean-Claude Juncker, "no tornarà a passar mai més" (Stupp & Valero, 2017). Els factors que van fer del *Brexit* una amenaça existencial per la UE, també van originar un nivell de confiança i altruisme que difícilment es veurà de nou.

- Conclusió

La solidaritat és un requeriment essencial per a qualsevol federació, ja que en aquestes entitats els estats han de sacrificar els seus interessos pel bé comú del grup. Tanmateix, això no es pot aconseguir sense transparència i confiança. Com hem pogut comprovar amb els estudis de cas, els membres de la UE semblen necessitar certes condicions perquè sorgeixi la unitat entre ells. En concret, els estats de la UE necessiten que el problema sigui un enemic comú extern. És a dir, que la seva aparició no sigui responsabilitat de cap membre i que afecti a tots els estats per igual.

En el cas del *Brexit*, els estats membres tenien un "enemic" comú, les accions del qual no eren responsabilitat de cap estat. I si bé els membres variaven en la seva vulnerabilitat al *Brexit*, tots estaven afectats d'una manera o d'un altre. Tots podien perdre els beneficis de pertànyer a la Unió Europea. Per contra, en el cas de la crisi del deute sobirà, els països del nord o els anomenats "frugals" van creure que la crisi era causa de la mala administració del pressupost dels països del sud i que, per tant, era responsabilitat seva arreglar el desastre que havien creat. Així com en el cas dels refugiats, a més a més, els països del nord no havien de lluitar amb les conseqüències de la crisi de la mateixa manera que ho feia Espanya o Hongria, per exemple.

Durant la crisi de la Covid-19, el virus també va afectar els països de la UE d'una manera diferent. El temps de reacció disponible i les capacitats per fer front al virus eren diferents en cada estat. Davant el primer xoc, els estats van reaccionar amb estratègies d'àmbit nacional que no consideraven ni els seus veïns, ni la Unió Europea. Com s'ha esmentat a la introducció, això va provocar complicacions en el mercat únic. Va ser quan les quatre llibertats del mercat únic estaven en perill, posant en "escac i mat" la mateixa Unió Europea, que els estats membres van decidir organitzar-se conjuntament. És a dir, tot sembla indicar que la solidaritat exercida durant la crisi sanitària sorgeix de la més pura necessitat de preservar la Unió Europea, com en el cas del *Brexit*, i no tant per la bona voluntat dels estats membres.

En últim lloc, és important tenir en compte que a diferència d'aquest estudi de cas, les institucions de la Unió Europea no tenien els mitjans per fer de la coordinació interestatal una estratègia atractiva pels estats membres.

3.3. La Unió Europea de la Salut, l'Agència Europea de Medicaments i el Centre Europeu de Prevenció i Control de Malalties

Un dels principals problemes que han sorgit durant aquesta crisi ha estat la manca d'instruments de la UE per fer front a la Covid-19. S'ha comprovat que la Unió no tenia suficients mecanismes per defensar-se d'amenaces que podrien disminuir l'eficàcia dels seus poders o que podrien acabar amb la seva existència.

En conseqüència, nombroses veus des de les institucions europees demanen la creació d'una política sanitària comuna europea, o el que s'ha anomenat com la Unió Europea de la Salut. Si bé actualment aquesta política d'integració és impossible sota les provisions dels tractats actuals, hi ha certs desenvolupaments que indiquen un canvi cap aquesta direcció.

El Centre Europeu de Prevenció i Control de Malalties (les sigles del qual en anglès són ECDC) s'encarrega d'avaluar el risc d'amenaces contra la salut pública, no obstant això, abans de la Covid-19 s'hauria considerat inapropiat que el centre donés directrius als estats membres sobre com gestionar els riscs sanitaris. En efecte, la feina de l'ECDC quedava relegada a l'avaluació de riscs.

Tanmateix, la pandèmia ha canviat el rol del centre completament. L'ECDC ja no només s'ocupa de l'avaluació o el monitoratge de riscs sinó també de la seva gestió. N'és un exemple el seu paper en el manteniment del mercat intern. Junt amb la Comissió, el Centre proposava directrius per mantenir la llibertat de moviment dintre de la UE (Deruelle, 2022). Aquesta és una prova del canvi en l'equilibri de poder que es va formalitzar el novembre del 2021 entre el Consell i el Parlament Europeu (European Council, 2021b).

Un altre òrgan polític que s'ha reforçat ha estat l'Agència Europea de Medicaments (AEM). Durant la pandèmia, un dels pitjors moments per a la UE va ser la compra de les vacunes. La manca de coordinació, i el fet que estats europeus més petits i amb poc poder adquisitiu s'havien quedat inicialment fora, va ser motiu de crítica per a molts. Per garantir que això no torni a passar, els òrgans colegisladors de la UE han acceptat ampliar el paper de l'agència. Ara, l'AEM té mandats operatius com ara mitigar l'escassetat potencial i real de medicaments i dispositius mèdics (European Council, 2021a).

La institucionalització de l'actual sistema de gestió d'amenaces sanitàries és un pas important cap a una Unió Europea de la Salut completa i funcional. Malauradament, és probable que els estats membres mostrin la seva reticència a donar nous poders a la UE, especialment en àmbits que fins ara han estat sota sobirania nacional com la sanitat i la protecció social. L'esperança es manté gràcies als ciutadans, qui, cada cop més, veuen la salut pública com un bé comú europeu.

3.4. Opinió pública sobre l'actuació de la UE durant la pandèmia

El suport de l'opinió pública és clau per impulsar qualsevol projecte polític, i la Unió Europea n'és conscient. El Parlament fa enquestes regulars com l'Eurobaròmetre per analitzar els sentiments dels ciutadans cap a la UE i les seves accions. La pandèmia no ha estat una excepció.

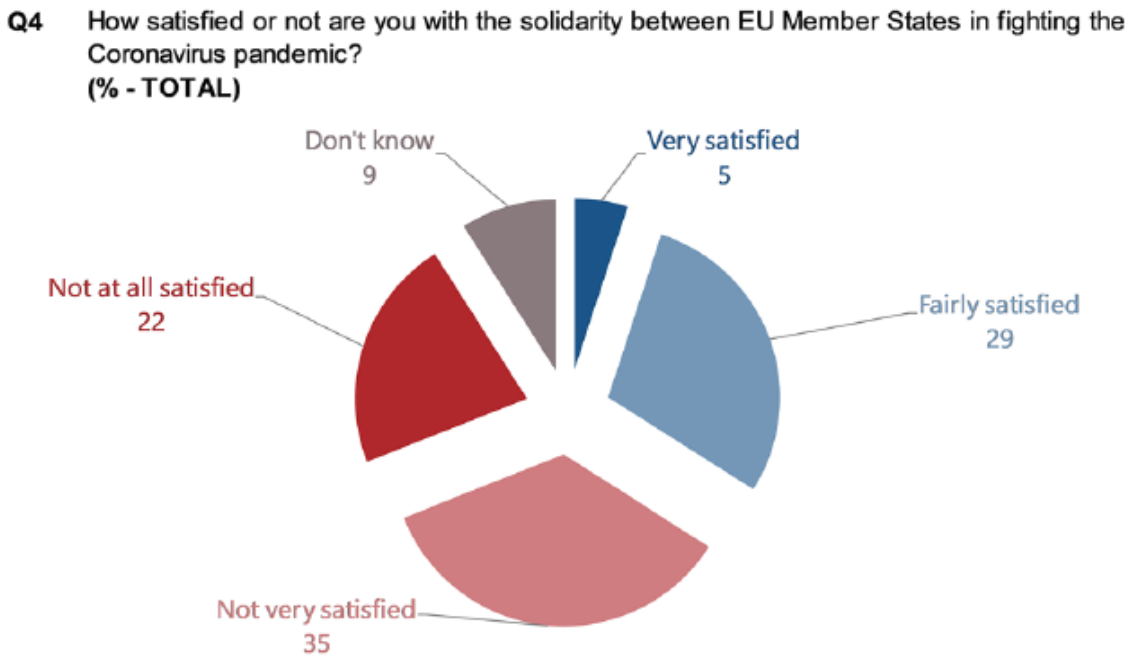

Gràfic 1. "Que tan satisfet o no estàs amb la solidaritat entre els estats membres de la UE en la lluita contra la pandèmia del Coronavirus?" Font: Eurobaròmetre (European Parliament et al, 2020).

En les enquestes, els europeus es mostren decebuts amb l'actuació de la UE, en especial amb la solidaritat mostrada entre els estats membres durant la pandèmia (vegeu *Gràfic 1*). Això contrasta amb el suport mostrat pel projecte europeu. Com es pot observar al *Gràfic 2*, dos de cada tres enquestats demanen més competències per la UE per fer front a les crisis, com ara la Covid-19 (European Parliament et al, 2020). Les enquestes dutes a terme pel Consell Europeu de Relacions Exteriors ho confirmen – la majoria dels enquestats vol més cooperació a escala de la UE (Dennison, 2021).

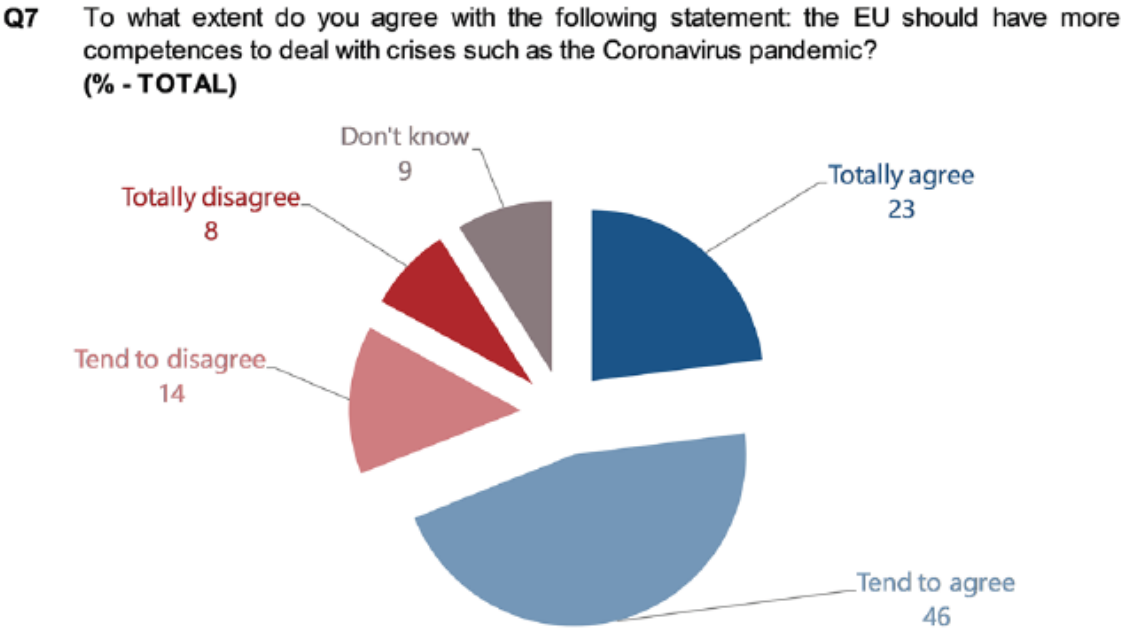

Gràfic 2. "Fins a quin punt esteu d'acord amb la següent afirmació: la UE hauria de tenir més competències per fer front a crisis com la pandèmia del Coronavirus?" Font: Eurobaròmetre (European Parliament et al, 2020).

La principal prioritat per la majoria dels enquestats és que la Unió Europea garanteixi subministraments mèdics per a tots els estats membres. Pel que fa al suport financer directe, hi ha disparitats segons els països. La variació més gran es troba entre Grècia (amb un suport del 60%) i els Països Baixos (amb un ínfim suport del 12%) (European Parliament et al, 2020). No és casualitat que un sigui un país "frugal" i l'altre, un país amb dificultats econòmiques.

En efecte, la població reclama accions més agosarades per garantir la salut pública, fins i tot, amb un traspàs de competències dels estats membres cap a la UE, però la situació és ben diferent amb les mesures econòmiques (Russack, 2020). La bretxa entre els estats creditors i els estats deutors podria dinamitar la recuperació econòmica després de la pandèmia, el que seria el pitjor escenari segons la majoria dels europeus. Així i tot, el fet que fins i tot grans euroescèptics com els txecs demanin més acció per part de la Unió Europea hauria d'inspirar als governs dels estats membres a trobar solucions creatives per compartir tant els avantatges com els mals de pertànyer a la UE.

3. CONCLUSIONS

Durant la crisi sanitària, hem pogut observar dues tendències: la reticència dels estats membres al començament de la pandèmia i la seva solidaritat posterior que s'ha acabat materialitzant en l'àmpliament de competències de l'ECDC i l'EMA. Aquesta flexibilitat es pot explicar per dues raons.

D'una banda, i tal com s'ha mencionat al marc teòric, els funcionaris són més flexibles durant les negociacions si tenen interaccions periòdiques. Per tant, encara que normalment es parli del rebuig dels estats a donar més poders a organismes europeus, això no significa que no sigui possible. Així mateix, els canvis analitzats assenyalen que els estats membres encara tenen la part més gran del poder.

D'una altra banda, els estats membres són capaços de ser solidaris en casos on està en joc la supervivència de la Unió Europea, a condició que, aquesta amenaça sigui externa i no hagi estat provocada per cap membre. En conseqüència, la solidaritat exercida durant la crisi de la Covid-19 se'ns presenta com un mecanisme de preservació i no com un sentiment genuí de germanor. En efecte, al començament de la pandèmia vam poder comprovar que la solidaritat europea està en un segon pla, per darrere de la solidaritat nacional.

Un altre element a tenir en compte és l'opinió pública. En el cas de la crisi dels refugiats, les circumscripcions nacionals van definir la política europea del govern en rebutjar les quotes de refugiats. Encara que aquest rebuig fos instigat per la classe política governant, això deixa palès la importància del suport popular en la legitimació de les polítiques europees. En conseqüència, la coordinació interestatal, crucial per fer

front a amenaces transnacionals, esdevindria més senzilla amb un índex de solidaritat interpersonal més elevat entre els ciutadans de la UE.

Mirant les dades de l'Eurobaròmetre i del Consell Europeu de Relacions Exteriors, els ciutadans demanen més competències per a la UE, si bé amb algunes excepcions. No obstant això, per no dependre de l'impuls creat per la crisi sanitària i si es volgués expandir aquest sentiment a altres àrees, la solidaritat interpersonal s'hauria d'institucionalitzar. Futures investigacions podrien estudiar diferents mètodes per aconseguir aquest objectiu.

Podem concloure que la crisi sanitària ha marcat el camí cap a la institucionalització d'una Unió Europea de la Salut. Tanmateix, la qualitat de la solidaritat dels estats membres de la Unió Europea i els seus ciutadans ens indiquen que, actualment, la Unió Europea no està preparada per ser un estat federal.

No obstant, això no significa que el futur del federalisme europeu estigui acabat. Recents esdeveniments indiquen un possible punt d'inflexió per la solidaritat europea, la qual podria estendre's en nous àmbits. Encara que és massa aviat per fer prediccions, de moment sembla que la invasió d'Ucraïna ha catalitzat la solidaritat europea i ha rejovenit l'OTAN, que sempre ha tingut problemes per trobar la seva raó de ser després de la dissolució de l'URSS.

Tal com va dir una vegada Jean Monnet, un dels pares fundadors de la Unió Europea: "Europa es forjarà en les crisis, i serà la suma de les solucions adoptades per a aquestes [crisis]" (Ash, 2020). En efecte, si Europa sobreviu a la crisi d'Ucraïna després de la pandèmia, podem esperar nivells d'integració com mai abans s'havien vist.

4. BIBLIOGRAFIA

Amiel, S. 2021. "Will COVID-19 spark reform of the EU's borderless Schengen Area?" *Euronews*. https://www.euronews.com/2021/03/02/will-covid-19-spark-reform-of-the-eu-s-borderless-schengen-area (consultat 7 de desembre de 2021).

Arban, E. 2017. "Exploring the Principle of (Federal) Solidarity". *Review of Constitutional Studies.*, 22 (2). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3077793 (consultat 4 de març de 2022).

Ash, T. G. 2020. "The EU can emerge stronger from the pandemic if Merkel seizes the moment". *ECFR*. https://ecfr.eu/article/commentary_the_eu_can_emerge_stronger_from_the_pandemic_if_merkel_seizes_th/ (consultat 12 de maig de 2022).

Barbier-Gauchard, A., Dai, M., Mainguy, C., Saadaoui, J., Sidiropoulos, M., Terraz, I., & Trabelsi, J. 2021. "Towards a more resilient European Union after the COVID-19 crisis", *Eurasian economic review*, 11(2), pp. 321-348. doi: 10.1007/s40822-021-00167-4 (consultat 7 de desembre de 2021).

Bauböck, R. 2018. "Refugee protection and burden-sharing in the European Union". *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 56 (1).

https://onlinelibrary-wiley-com.iepnomade-1.grenet.fr/doi/abs/10.1111/jcms.12638 (consultat 16 de març de 2022).

Bickerton, C., Hodson, D. & Puetter, U. 2014. "The New Intergovernmentalism: European Integration in the Post-Maastricht Era". *JCMS: Journal of Common Market Studies* 53 (4). https://doi-org.iepnomade-2.grenet.fr/10.1111/jcms.12212 (consultat 9 de desembre de 2021).

Bown, P. 2020. "EU limits on medical gear exports put poor countries and Europeans at risk*". Peterson Institute for International Economics*. https://www.piie.com/blogs/trade-and-investment-policy-watch/eu-limits-medical-gear-exports-put-poor-countries-and (consultat 7 de desembre de 2021).

Centre virtuel de la connaissance sur l'Europe (CVCE). 2012. "Speech by Jacques Delors (Luxembourg, 9 September 1985)*". CVCE.EU by UNI.LU.* https://www.cvce.eu/obj/speech_by_jacques_delors_luxembourg_9_september_1985-en-423d6913-b4e2-4395-9157-fe70b3ca8521.html (consultat 9 de desembre de 2021).

Council of the European Union. 2021. "European solidarity in action". https://www.consilium.europa.eu/en/policies/coronavirus/european-solidarity-in-action/ (consultat 7 de desembre de 2021).

Cyr, H. 2014. "Autonomy, Subsidiarity, Solidarity: Foundations of Cooperative Federalism". *Constitutional Forum constitutionnel* 23 (4). https://journals.library.ualberta.ca/constitutional_forum/index.php/constitutional_forum/article/view/23240 (consultat 9 de desembre de 2021).

De Grauwe, P. 2015. "Greece is solvent but illiquid: What should the ECB do?". *Centre for European Policy Studies (CEPS) Papers.* https://www.ceps.eu/ceps-publications/greece-solvent-illiquid-what-should-ecb-do/ (consultat 10 de març de 2022).

Dennison, S. J. P. 2021. "Crisis of confidence: How Europeans see their place in the world". *ECFR*. https://ecfr.eu/publication/crisis-of-confidence-how-europeans-see-their-place-in-the-world/ (consultat 26 d'abril de 2022).

Deruelle T. 2022. "Covid-19 as a catalyst for a European Health Union:
recent developments in health threats management". In *Social policy in the European Union: state of play 2021*, eds. Vanhercke B. and Spasova S. Brussels: European Trade Union Institute (ETUI), 127-144.

European Council. 2021a. "Provisional agreement between Council and European Parliament to reinforce European Medicines Agency". https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/10/28/provisional-agreement-between-council-and-european-parliament-to-reinforce-european-medicines-agency/ (consultat 1 de maig de 2022).

European Council. 2021b. "Stronger European Centre for Disease Prevention and Control: Council and European Parliament reach provisional agreement". https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/11/29/stronger-european-centre-for-disease-prevention-and-control-council-and-european-parliament-reach-provisional-agreement/ (consultat 1 de maig de 2022).

European Council on Foreign Relations. 2020. "European Solidarity Tracker*"* https://ecfr.eu/special/solidaritytracker/ (consultat 7 de desembre de 2021).

European Investment Bank. 2022. “EIB investment report 2021/2022 : recovery as a springboard for change” *Publications Office of the European Union* https://data.europa.eu/doi/10.2867/82061 (consultat 4 de maig de 2022).

European Parliament. 2020. “Answer for question E-002070/20”. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2020-002070-ASW_EN.html (consultat 7 de desembre de 2021).

European Parliament, Directorate-General for Communication, Zalc, J., & Maillard, R. 2020. “Uncertainty/EU/hope : public opinion in times of Covid-19”. *European Parliament*. https://data.europa.eu/doi/10.2861/087976 (consultat 26 d’abril de 2022).

Fine, S. 2019. “All at sea: Europe’s crisis of solidarity on migration”. https://ecfr.eu/publication/all_at_sea_europes_crisis_of_solidarity_on_migration/ (consultat 15 de març de 2022).

Ford, P. 2019. “The EU stuck together on Brexit. Can it remain united on future issues?” *The Christian Science Monitor*. https://www.csmonitor.com/World/Europe/2019/0510/The-EU-stuck-together-on-Brexit.-Can-it-remain-united-on-future-issues (consultat 21 d’abril de 2022).

Grimmel, A. & Giang, S. M, eds. 2017. *Solidarity in the European Union. A Fundamental Value in Crisis*. Cham: Springer International, 81-96.

Hewitt, G. 2012. “Eurozone crisis: North versus South”. *BBC News*. https://www.bbc.com/news/world-europe-18793708 (consultat 11 de març de 2022).

Jensen, M. D., & Kelstrup, J. D. 2019. “House United, House Divided: Explaining the EU's Unity in the Brexit Negotiations”. *Journal of Common Market Studies*, 57(S1), 28-39. https://doi.org/10.1111/jcms.12919 (consultat 21 d’abril de 2022).

Keohane, R. O., & Nye, J. S. 1974. “Transgovernmental Relations and International Organizations”. *World Politics*, 27(1), 39–62. https://doi.org/10.2307/2009925 (consultat 5 de febrer de 2022).

Lahusen, C., & Grasso, M. T., eds. 2018. *Solidarity in Europe: Citizens' responses in times of crisis.* Cham: Springer International.

Mahnkopf, B. 2012. “The euro crisis: German politics of blame and austerity – A neoliberal nightmare”. *International Critical Thought*, 2 (4), 472-485. 10.1080/21598282.2012.730374 (consultat 11 de març de 2022).

Nebehay, S. 2020. “Europe is epicenter of coronavirus pandemic: WHO*”. Reuters*. https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-who/europe-is-epicenter-of-coronavirus-pandemic-who-idUSKBN2102Q0 (consultat 7 de desembre de 2021).

Oyarzun, F. J. 2015. “La crisis del euro. Una reflexión sobre las políticas de austeridad y el diseño institucional de la unión económica y monetaria europea”. *Papeles de Europa*, 28 (1), 60-85. http://dx.doi.org/10.5209/rev_PADE.2015.v28.n1.50181 (consultat 9 de març de 2022).

Ponsot, J.-F. 2014. “La eurozona en crisis: diagnóstico, reformas, perspectives”. *Comentario Internacional. Revista Del Centro Andino De Estudios Internacionales*, (14), 17-29.

https://revistas.uasb.edu.ec/index.php/comentario/article/view/39 (consultat 9 de març de 2020).

Pornschlegel, S. 2021. "Solidarity in the EU: More hype than substance?" *EPC – European Policy Centre*. https://www.epc.eu/en/publications/Solidarity-in-the-EU-More-hype-than-substance%7E412d8c (consultat 9 de desembre de 2021).

Rosamond, B. 2000. *Theories of European integration*. 2000 ed. Palgrave MacMillan.

Russack, S. 2020. "EU crisis response in tackling Covid-19 Views from the member States". *European Policy Institutes Network (EPIN)*. https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/project_papers/epin_2cu/eu_crisis_response_in_tackling_covid_19_views_from_the_member_states (consultat 26 d'abril de 2022).

Schuette, L. A. 2021. "Forging unity: European commission leadership in the Brexit negotiations". *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 59(5), 1142-1159. https://doi-org.iepnomade-1.grenet.fr/10.1111/jcms.13171 (consultat 21 d'abril de 2022).

Stepper, P. 2016. "The Visegrad Group and the EU agenda on migration: A coalition of the unwilling?". *Corvinus Journal of International Affairs*, 1(1). https://journals.lib.uni-corvinus.hu/index.php/cojourn/article/view/27 (consultat 17 de març de 2022).

Stupp, C., & Valero, J. 2017. "Leaders call for discipline to maintain fragile unity in Brexit talks". *Euractiv.* https://www.euractiv.com/section/uk-europe/news/leaders-call-for-discipline-to-maintain-fragile-unity-in-brexit-talks/ (consultat 21 d'abril de 2022).

Theodoropoulou, S. 2017. "What solidarity in the Eurozone after the Greek crisis of 2015?". In *Social policy in the European Union: state of play 2016*, eds. Vanhercke B., Natali D. & Bouget D. Brussels: European Trade Union Institute (ETUI), 33-54.

World Health Organization Regional Office for Europe. 2020. "2019-nCoV outbreak: first cases confirmed in Europe". https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/news/news/2020/01/2019-ncov-outbreak-first-cases-confirmed-in-europe (consultat 7 de desembre de 2021).